Колошук Надія,

Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

ORCID ID 0000-0001-6656-2004

e-mail: nadiyakoloshuk@gmail.com

<https://doi.org/10.28925/2412-2475.2021.17.6>

ОБРАЗ-ІМІДЖ В. ПЕТРОВА (ДОМОНТОВИЧА) У СПОГАДАХ ТА ЛИСТУВАННІ ЙОГО СУЧАСНИКІВ-ЕМІГРАНТІВ

Сучасні літературознавчі дослідження наразі не дають відповіді на питання, чи можна створити образ людини з реального життя засобами нефікційної оповіді, однак переконливий і повнокровний у читацькому сприйманні як художній образ. У статті зроблено спробу формування образу-іміджу письменника В. Петрова (Домонтовича) у колі українських емігрантів повоєнної хвилі завдяки спогадам, листам, есеїстиці. У нефікційних жанрах закладені інші механізми читацької рецепції, ніж у белетристиці, тобто при їхньому дослідженні уможливується інший результат — образ реального Віктора Петрова. Автор наводить герменевтичне прочитання й зіставлення текстів спогадів, листів, есеїв, а також пізніших белетристичних текстів, які формували образ-імідж В. Петрова. Образ-імідж Віктора Петрова, який склався у пам'яті представників української літературної еміграції та зафіксований у їхніх спогадах і листуванні, не менш амбівалентний, ніж образи персонажів у белетристичних творах В. Домонтовича. Свого колегу сучасники-емігранти бачили по-різному і запам'ятали в різних ситуаціях, однак показово, що люди, багато в чому не згодні в моральних оцінках, в оцінці В. Петрова значною мірою суголосні. З одного боку, В. Петров (Домонтович) викликав повагу як талановитий прозаїк, а з іншого — був загадкою як особистість. Його колабораціонізм із радянськими спецслужбами не викликав однозначного осуду, оскільки залишалися нез'ясованими обставини його зникнення з Мюнхену у 1949 р. Більшість з тих, хто висловлювався про цю подію одразу після неї, зі співчуттям ставилися до зниклого, бо підозрювали «людоловів-братішок» (Ю. Лавріненко) з радянського боку.

Ключові слова: В. Петров (Домонтович), нефікційна література, образ-імідж, мемуаристика, епістолярій, реальний персонаж, фікційний персонаж, моральна оцінка.

Чи можна створити образ людини з реального життя засобами нефікційної оповіді, а не вигаданого сюжету (як показують своїх персонажів белетристи), щоб він був переконливим і повнокровним у читацькому сприйманні? Оскільки читачам цікаво дізнаватися про відомих людей, котрі жили й діяли в реальних обставинах, то віддавна існує жанр життєпису, а в ХХ ст. — «художньої біографії», який українські літературознавці (І. Акіншина, І. Василенко, О. Галич, Г. Грегуль, І. Данильченко, Ю. Ковалів, Б. Мельничук та ін.) здебільшого відносять до нефікційної прози. Письменник В. Петров (Домонтович) був автором талановитих творів цього жанру — власне, одним із його основоположників у нашій модерній літературі. Його ж власна біографія — біографія Віктора Петрова (як наголошував Юрій Шевельов (Шерех) у статті 1949 р., В. Домонтович — без імені, лише з літерою — є літературним псевдонімом, а не реальною особою (Шерех, 1998, с. 88)) містить чимало загадок і нев'язаних момен-

тів. Так званий образ автора у творах В. Петрова (Домонтовича), на думку сучасних дослідників, постає амбівалентним. І скласти роздвоєне чи розмножене уявлення у щось цілісне не завжди вдається (див.: Гіряк, 2008, с. 12).

У нефікційних жанрах закладені інші механізми читацької рецепції, ніж у белетристиці, тобто уможливується інший результат — образ реального Віктора Петрова. Наразі йдеться не про мистецький (словесний) образ-персонаж, а про образ-імідж, тобто «штучну імітацію або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкта, особливо особи, в суспільній або індивідуальній свідомості засобами масової комунікації і психологічного впливу» (Сучасний словник іншомовних слів, 2006, с. 298). Імідж людини — це її репутація, думка інших людей про неї, яка склалася у результаті сформованого в їхній уяві образу, що виник унаслідок прямого контакту з нею або отриманої від інших людей інформації про неї (за Вікіпедією). Важливим принципом є розрізнення белетристики

та nonfiction через спосіб створення персонажів, а саме такий аспект: у нефікційних текстах дослідник може простежити шлях формування іміджу й стереотипу, повертаючись і наближаючись до прототипа (який усе одно залишиться недосяжним), якщо керуватиметься засадами герменевтичного тлумачення нюансів і деталей кожного тексту-свідчення та його цілості.

Прозова творчість В. Петрова (Домонтовича) від його появи в діаспорній літературі у 1946 р. (публікації наприкінці 1920-х рр. не могли утвердити авторитет прозаїка, оскільки почалися репресії проти українських літераторів¹) і донині не раз викликала захоплені оцінки. «Це унікальний письменник в Україні», — у 1995 р. записав у своєму щоденнику Юрій Луцький, прочитавши твори В. Петрова (Домонтовича), і навіть узявся у свої останні роки перекладати роман «Без ґрунту» англійською мовою (Луцький, 2004, с. 251). Унікальним письменником не перестають цікавитись і захоплюватися авторитетні науковці — про це свідчать дослідження Юрія Шевельова (від 1948), Соломії Павличко, В'ячеслава Брюховецького, Юлії Загоруйко, Романа Корогодського, Івана Фізера, Віри Агеевої, Світлани Матвієнко, Мар'яни Гірняк, Віталія Андреева та ін. «Художня творчість В. Домонтовича — це, поза всіляким сумнівом, феномен саме ХХ століття», — вважає авторка ґрунтовної монографії Мар'яна Гірняк (Гірняк, 2008, с. 11). Тим часом у масовій свідомості (а саме в сучасній українській белетристиці) з'явився образ цього письменника, спрощений до невпізнанної безлико́сті, до «архетипного подвійного агента», як-от у романі Олександра Ірванця «Харків 1938» (Грабович, 2017).

Образ-імідж реального Віктора Платоновича Петрова, який склався в його оточенні, а потім у пам'яті представників української літературної еміграції різних поколінь та врешті постав у їхніх спогадах і листуванні, не менш амбівалентний, ніж образи персонажів у його белетристичних творах. Не всі мемуаристи-емігранти, які писали про нього, бачили й особисто знали свого колегу, однак показово, що люди з різним досвідом і світоглядом, різними

¹ «...він замовк, щоб виринути в інших обставинах і стати героєм іншої епохи, — писала С. Павличко у примітках своєї книги «Дискурс модернізму в українській літературі» (1997). — <...> Твори Петрова не стали видатною літературною або політичною подією кінця 1920-х. Численні рецензенти критикували їх за різні "тріхи", однак з цієї критики ясно, що по-справжньому Петрова сучасники не зрозуміли. У свою чергу, Петров досить чітко зрозумів загрозу, щоб після 1930 р. замовкнути аж до 1942-го» (Павличко, 2002, с. 235).

моральними критеріями значною мірою виявилися суголосними в деталях, зате незгодними в оцінках. У підсумку маємо взаємовиключні характеристики тої самої людини у різних авторів: «сонячна натура» і «сноб», «талант» і «шпигун», «блискучий» і «кумедний», «магнетичний чоловік» і «непоказної зовнішності», «було в ньому щось дитяче» і «цинік»... Чи свідчать суперечності такого іміджу про те, що реципієнти своєю уявою наближались до істини? Чи підпадали вони під вплив певних стереотипів свого середовища? Отже, спробуємо «реставрувати» образ реального персонажа, який постає з кількох мемуарних текстів авторства емігрантів воєнної хвилі. Їхні оповіді перетинаються у віртуальній точці найбільш загадкової події життя В.П. Петрова — його зникнення з Мюнхена 18 квітня 1949 р.

Письменник В. Петров (Домонтович) мемуарних свідчень про себе не залишив (за винятком двох нарисів про київських неокласиків — «Болотяна Лукроза», I–II, 1947–1948), з його листів донині опубліковані й вивчалися переважно підцензурні (див.: Корогодський, 2004). Для оточення він, очевидно, хотів бути й таки залишився загадкою. Це двічі засвідчив Ю. Шевельов (Шерех) з інтервалом у півстоліття, і про це невдовзі після зникнення написав університетський приятель нашого героя історик Борис Крупницький, про що скажемо далі. У статті 1949 р. Ю. Шевельов (Шерех) зазначив: «Петров узагалі був дуже обережний. Часто в мене було враження, що він більше думає не про те, що сказати, а про те, чого не сказати, не договорити. Такий же обережний він був у житті. Як Пер Гюнт, він старався обійти життя по кривій. Де тільки можна було, він дезертував. <...> Але в науці і публіцистиці Петрова обережність дала йому те, чого він хотів: його шанували, але не розуміли» (Шерех, 1998, с. 92). У другій книзі мемуарів, датованій 1999 р., Ю. Шевельов (Шерех) згадував: «Але обережним він був. Взяти хоча б таку дрібницю, як фотографування. <...> Життєва поведінка Петрова в ті роки була уникати конфронтацій, дискусій, збіговищ» (Шевельов, 2001, т. 2, с. 152). З огляду на характер Петрова мемуарист так і не назвав свої стосунки з ним дружбою, хоча й зажив в емігрантському оточенні репутації його найближчого друга.

Близько знайомий з В. Петровим від часів німецької окупації Харкова аж до його зникнення з Мюнхена, Ю. Шевельов залишив чи не найдокладніші спогади про колегу, зберігши до нього повагу попри всі перипетії їхніх стосунків у складний час співпраці в МУРі (Мистецькому українському русі). Зникнення В. Петрова було

зловісною подією не лише для Шевельова — воно зачепило всіх, хто перебував у становищі «переміщених осіб» та не встиг до квітня 1949 р. забратися геть із ДіПі-таборів, де чотири попередні роки їх переслідували небезпеки примусового повернення на «родину». Їхній стан, за характеристикою С. Павличко, «визначався колосальним стресом» (Павличко, 2002, с. 279). Із цієї причини в тодішніх емігрантських писаннях та пізніших мемуарах постає характерний сюжет — відчайдушна боротьба українських втікачів за право залишатися вільними у «вільному світі», на Заході. І на цьому фоні постає таємнича подія зникнення В. Петрова.

В усіх згадках про В. Петрова мемуаристи (зокрема У. Самчук та Ю. Шевельов) уникали однозначних оцінок і визначень своїх із ним особистих стосунків, намагалися точно зазначити межі того, що було відомо їм від нього самого, а що знали від інших. «Я знав і перед тим Віктора Петрова як видатного науковця, але вперше зустрівся з ним тепер, — писав Ю. Шевельов про вересень 1942 р. у Харкові. — <...> ...я бачив його — на власні очі — завжди в німецькій уніформі. <...> Віктор Платонович був старий парубок і професор. <...> Військова уніформа... виглядала на ньому як лантух, його рухи були в тих мундирі й штанях мало не циркової незграбності... Може, був у цьому, крім природної невмілості, ще й елемент гри. Петров був у житті великим провокатором і пародистом. Хоча я ближче зійшовся з Петровим пізніше, вже в Німеччині, але вже й тоді я не міг не помітити своєрідності й своєрідного чару цієї людини. Ні в яких ситуаціях його не покидали скепсис і іронія з інших, а ще більше з самого себе» (Шевельов, 2001, т. 1, с. 331, 334).

Об'єктивно відтворити невловимий образ В. Петрова намагалася й Докія Гуменна у спогадах «Дар Евдотей», завершених у кінці 1980-х. Ще більше вона писала про В. Петрова у своїх наразі не опублікованих щоденниках (зберігаються в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка НАНУ). Вона знала його особисто з 1937 р. як учасника археологічних розкопок поблизу села Халеп'я на Київщині. У той час вона ґрунтовно цікавилася трипільською культурою та допомагала історикам у розкопках. Мемуаристка підкреслила, з одного боку, різносторонність обдарувань, широту й ґрунтовність ерудиції, товариськість, проникливість свого знайомого, а з іншого — «вужеву невловність», схильність до містифікацій та зухвалих донжуанських «атак» при непоказній зовнішності: «Віктор Петров, що сам себе охрестив тут “старим парубком”, до всіх потроху залицявся своїм особливим стилем, так що не знаєш, коли він

корчить із себе блазня. Обличчям він не вдався, голос мав скрипучий, але писав бісерним мачком і був спеціаліст у кількох галузях: археології, історії літератури, етнографії, а ще й романіст. Хоч такий вчений, а проте я найменше боялася поставити якесь наївне питання йому. <...> Він ніколи не говорив серйозно, а все жартував, і ті жарти були такі, як в'юн у руці. Ось є, ось уже нема. Розмовляв він дотепно-книжно. Його лестощі межували з глумом. <...> Часто бувало так, що здибала його на вулиці, — запрошував зайти до нього до хати. Я ухилялася і ніколи не зайшла. <...> А варто було. Казав, що у нього у кімнаті є три столи. На одному пишеться роман про Костомарова, на другому — багатотомна праця з фольклору, про українську відьму, на третьому — археологічні праці. <...> Був він тоді [вже в Києві 1941 року — Н. К.] товстенький і кругленький (останнім часом ходив у костюмі співробітника протиповітряної охорони, який йому зовсім не пасував), скаржився, що багато п'є пива. <...> Через цю його залицяльність і вужеву невловність я багато втратила, бо старалася не заходити в таку приязнь... Знайомство це плавало на поверхні. А Петров же був криниця знань, та не тільки склад знань, а й вдумливий перетворювач у філософський світогляд набутків своєї широкої освіти» (Гуменна, 1990, с. 280, 292-293). Роман Корогодський, читаючи спогади Д. Гуменної, робив свої висновки про «батарські придибенції» В. Петрова — «магнетичного чоловіка», котрий мав успіх у багатьох жінок (Корогодський, 2004, с. 380).

Як бачили ситуацію з В. Петровим його знайомі саме після 18 квітня 1949 р., можна відчутти у листуванні Ю. Лавріненка з Ю. Шевельовим. Попередньо зауважимо, що Лавріненко не те що не був у дружніх стосунках із В. Петровим, а й не симпатизував йому з особистих причин — через його нібито зверхність. Показовий фрагмент є у його листі від 20 березня 1948 р., де він ділиться враженнями про правління МУРу і дає характеристики учасникам чергового засідання, серед інших В. Петрову — найдошкульнішу: «...Домонтович — знов щось зовсім відрубне і самоізолюване (сноб, який свій більший культурний досвід і багаж тикає Славутичу і мені під ніс, щоб не забували цього)» (Лавріненко, Шерех, 2015, с. 99).

Однак рік потому, 18 травня 1949 р. (тобто через місяць після зникнення В. Петрова) Лавріненко пише Шевельову в Мюнхен із табору біля баварського містечка Міттенвальд (із цим містечком пов'язувалися чутки про «розправу» бандерівців над В. Петровим): «Дорогий Юрку! <...> Аж тепер відповідаю на Вашого ли-

ста з 27.4. <...> Позавчора я довідався, що зник В. Петров. <...> Ви, звісно, цю історію вже знаєте. Мені дуже хочеться мати Вашу думку і Ваші здогади в цій справі. Я боюся, що його викрали “братішки”. Вони тепер у Відні дуже інтенсивно займаються людоловством. З нової еміграції Петров і мусів би бути (поруч із Гірняком) першою жертвою... Бо це люди з іменем уесесерським. До того ж Петров дав тут чи не найбільшу літературну продукцію. До того ж був перекладачем у штабі сов[єтської] армії під час війни і т. д. <...> Я гадаю, Юрку, що ми з Вами не маємо права байдуже до цього ставитися, і то не тільки тому, що завтра може прийти черга і на нас. МУР поруч із НТШ зобов’язані якнайскоріше вияснити цю справу. Звісно, може, Петров у серафікусівських пригодах, дай Боже! — а як ні? Думаю, що треба було б звернутися через добрі знайомства і зв’язки до американської влади чи політичної поліції. Може, там є хто близький до українців. Найбільше боюся, щоб американці сами не видали порядком якоїсь приватної чи чергової і неприватної “сделки”. <...> Я чогось думаю, що Віктор Платонович уже пропав. Навіть думаю про самогубство (на кшталт Линникового). <...> Хоч Віктор Платонович людина з гумором, але все можливе... <...> Пишіть же мені про Петрова!» (Лавріненко, Шерех, 2015, с. 160–163). Думку про самогубство В. Петрова підтримував у перші дні після його зникнення й У. Самчук (Самчук, 1990, с. 235).

В епістолярному діалозі двох друзів привертає увагу те, що в згаданому листі Ю. Шевельова від 27 квітня, на який відповідав Лавріненко, ні слова не було про зникнення старшого колеги, а в наступних листах (25 травня та 20 червня) Шевельов відповів на емоційні заклики респондента («Пишіть же мені про Петрова!») досить стримано, рішучим діловим тоном: «В справі В[іктора] П[латоновича] я додаю копію листа до Полонської-Василенко, щоб не писати двічі того самого. Думаю, що звернутися до Дацька слід, і до всіх, хто може допомогти. Не підлягає сумніву, що тут може бути страшна провокація якраз супроти тих, хто цю справу порушуватиме, але чи повинно нас це зупиняти? <...> В кінці місяця йдемо описувати майно В. Пл. Малоприємна робота. Хоч я був на нього останні місяці сердитий (за “применительно к подлости”) і майже не говорив, а тепер дуже відчуваю його брак. Стає все безлюдніше» (Лавріненко, Шерех, 2015, с. 163, 165). Відчутну стриманість адресанта можна пояснити станом душевного виснаження, у якому він перебував через інші причини.

Зникнення В. Петрова було для Шевельова тим болючішим, що саме в ці місяці він тяж-

ко переживав розпад МУРу: мурівська тема у цитованих листах є домінантною і паралельною до теми Петрова, але набагато емоційніше висловленою. «У мене був такий шибеничний настрій, що я цього року нікому нічого до свят не писав, — читаємо у згаданому листі до Ю. Лавріненка від 27 квітня. — <...> Все смертельно набридло. <...> Я вже досить вивчив усю цю публіку. Вони відрізняються від пацюків тільки тим, що ті тікають з корабля, що тоне, а ці — ще тоді, коли є можливість, що він коли-небудь затоне. Ні, з цими людьми нічого і ніколи не можна зробити і не варт витрачати сили» (Лавріненко, Шерех, 2015, с. 159). Дальше й остаточне відсторонення від мурівських справ видно з наступного шевельовського листа від 25 травня: «В кінці Ви можете запитати, чим же я займаюсь. Мовознавством. Це для мене те, що для Вас городництво. І не лайтеся, бо нічого не допоможе» (Лавріненко, Шерех, 2015, с. 165).

З огляду на ці листовні свідчення не викликають довіри заяви молодших воєнних емігрантів (зокрема Ігоря Качуровського та Богдана Бойчука — незалежно один від одного) щодо «тісної дружби» Шевельова з Петровим. Їхні уявлення про атмосферу мурівських років і стосунки найактивніших його діячів явно формувалися під враженням пізнішого есею Ю. Шевельова (Шереха) «Віктор Петров, як я його бачив» (написаного в 1949, опублікованого в 1951 р.) та його високих оцінок Домонтовичевих творів у статтях мурівського й подальшого періодів або й публікацій інших авторів.

Як зауважив Дмитро Гордієнко у передмові до сучасного перевидання спогадів Бориса Крупницького, університетського товариша В. Петрова з 1913 р. й емігранта ще попередньої української хвилі (поновивши знайомство, він близько співпрацював з В. Петровим у Німеччині в Українському науковому інституті у 1945–1949 рр.): «...розгортання життя у зворотному напрямку в автобіографічному тексті з особливою силою накладає свої оцінки подіям і явищам власного минулого, і почни Б. Крупницький писати свої спогади раніше, або ж, наприклад, після викриття подвійної натури В. Петрова, і його текст, очевидно, був би інакшим» (Крупницький, 2017, с. 6). Уперше їх опубліковано в Парижі 1953 р. в емігрантському часописі «Україна: Українознавство і французьке культурне життя» (ч. 9). У ті дні, місяці й навіть роки, коли обговорювався «загадковий загин В. Петрова, оригінального українського вченого» (з редакційної замітки 1953 р. до спогадів Б. Крупницького) (Крупницький, 2017, с. 102), ситуація була похмура й тривожна,

і «персонаж» оповідей Віктор Петров виглядав для оточення передусім жертвою, на місці якої міг опинитися кожен із них, а не «зрадником» чи авантюристом-дворушником, яким стане в чужих очах пізніше.

Молодші емігранти бачили В. Петрова хіба що звіддала — у діпівський період він жив у приватному помешканні й ні з ким не входив у близькі стосунки. Порівняймо спогади Ю. Шевельова та У. Самчука (цитовані вище) зі спостереженням Б. Крупницького: «В. П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. <...> В. П. все робив, щоби його не брали “всерйоз”! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні не допустити публіку до свого інтимного “я”... <...> Він умів дуже добре й точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишатися нерозгаданим, самим для себе» (Крупницький, 2017, с. 83). Деталі зникнення Петрова з Мюнхена вияснилися не всі й далеко пізніше (див. докладніше: Бондаренко, 2016), тому багато простору залишалося чуткам.

«Контроверсія з Домонтовичем тривала понад десять років, точніше до 1966 року, коли то до Нью-Йорка приїхали Дмитро Павличко й Іван Драч», — згадував один з наймолодших тодішніх українців-літераторів — учасник та організатор Нью-Йоркської групи Богдан Бойчук (1927–2017) (Бойчук, 2003, с. 58). Його книга «Спомини в біографії» (2003) показувала, що цей мемуарист особисто не знав В. Петрова, хоча «тепло й натхненно» (за його виразом) співробітничав із Ю. Шевельовим в емігрантському журналі «Сучасність», а загалом «був знайомий... якихось сорок років, але досі з ним наче незнайомий» (Бойчук, 2003, с. 55).

Історію про зниклого В. Петрова Б. Бойчук коментував, посилаючись на розмову 1966 р. з І. Драчем та Д. Павличком у Нью-Йорку (тоді ці молоді поети були серед перших радянських діячів, яким у часи «відлиги» офіційно було дозволено налагоджувати «культурні зв'язки» із заокеанськими колегами-співвітчизниками) — вони, мовляв, повідомили українським емігрантам, що В. Петров живе в Києві і працює в Академії наук (сучасні біографи В. Петрова вважають, що звістка поширилася серед емігрантів уже в середині 1950-х рр.). Б. Бойчук трактував давню історію досить свавільно: «Шевельов беззастережно довіряв Домонтовичу, шанував його й цинив його дружність. Та одного дня 1949 року Домонтович вийшов із своєї квартири і зник, залишивши на столику недописані матеріали. <...> Виявилось, що Домонтович (Петров) повернувся до Москви, дістав найвище військове відзначення і згодом пере-

їхав до Києва, одружився з дружиною Миколи Зерова, з якою крутив роман ще в двадцятих роках, у присутності в Києві свого “найкращого” друга Зерова, і преспокійно працював собі в Академії наук.

Виявилось також, що Домонтович був не лише великим науковцем і письменником, але й великим авантюристом, який любив азартні гри. Під час і після Другої світової війни він, нібито, був головою радянської розвідувальної сітки на Заході, тобто суперагентом. <...>

Дізнавшись про все те, я відразу зателефонував Шевельову.

— Не може бути! — була його перша реакція. Він ніяк не міг повірити, що його “найближчий” друг, людина, на яку він молився, міг таке зробити. Це був великий крах для нього. Це ж валилася його дружба, його вірність і його довіра, — тобто все те, чого так мало давалося йому в житті» (Бойчук, 2003, с. 57–58).

У цьому фрагменті чимало фактичних неточностей (починаючи з дати, яка не збігається з даними про те, коли в діаспорі дізналися про нове радянське життя В. Петрова) і суб'єктивного в оцінках, тобто мусимо зіставити з цитованими вище спогадами та знову повернутися до свідчень Ю. Шевельова (Шереха). В есеї «Віктор Петров, як я його бачив» (1949) Ю. Шевельов (Шерех) писав про сміливі ідеї старшого колеги, які здавалися оточенню дивацтвом, про «широчінь зацікавлень», «анти-тетичний стиль» у його романах і наукових працях, про особливий редакторський стиль (Петров-редактор був нещадний до чужих рукописів, дозволяв собі їх переробляти) і стиль людських стосунків («Петров умів геніяльно не помічати людей і не шанувати їх, хоч разом з тим був завжди з усіма в добрих стосунках»), про прізвисько Менталітет, яке він мав у колі співробітників, про надзвичайну працездатність у будь-яких умовах тощо (Шерех, 1998, с. 89–95). Не надто схоже, що він «молився на Петрова» (Б. Бойчук), — бачимо лише, що уважно придивлявся до нього й аналізував.

Точніше було би сказати, що він намагався не зачіпати факту агентурної діяльності В. Петрова у зв'язку з його літературною діяльністю, бо розділяв такі речі. Причини, на мій погляд, не в тому, що не хотів визнати власну помилку в оцінці загадкового «агента», а в тому, що від початку був свідомий ваги цієї постаті в українській культурі: «Петров був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг би сказати своє слово в розвитку світової думки», — пи-

сав Ю. Шевельов (Шерех) в есеї 1949 р. (Шерех, 1998, с. 88).

У значно пізнішій статті Ю. Шевельова «Шостий у ґроні» (1982), написаній для підготовленого ним тритомного видання творів В. Петрова (Домонтовича) («Проза у трьох томах», Нью-Йорк, 1988–1989), подано ґрунтовну характеристику творчості письменника, відзначено відстань між ним та радянськими прозаїками й «непричетність до радянського стандарту». У двох книгах спогадів «Я — мене — мені...» Ю. Шевельов згадував В. Петрова десятки разів, іноді присвячуючи цьому персонажеві розлогі пасажі, подаючи портретні й психологічні характеристики. Непересічного й цікавого старшого колегу мемуарист згадував в окупованому Харкові, у Берліні напередодні капітуляції гітлерівського рейху, у діпівських таборах і редакціях часописів. Зокрема, про Берлін 1945 р. читаємо: «Відбулася друга серія моїх зустрічей з Віктором Петровим. Він змінив військову уніформу... [німецьку — *Н. К.*] на незграбний, ніби на товчку за дешево придбаний, піджачок сіро-брудного кольору й безпорадно широкі штани, які, либонь, ніколи не знали, що таке праска; він уже не носив харчі з військового казана в солдатській бляшанці. О ні, він ходив по зацілілих ще берлінських ресторанах, роблячи мало не порівняльні студії з них, дарма що панували воєнні обмеження, й карткові приділи зменшувалися катастрофічно. А поза цими змінами Віктор Платонович був такий, як у обложеному Харкові: цинічний, глузливий, дотепний, повний задумів і безтурботний у найкритичніших обставинах» (Шевельов, 2001, т. 2, с. 31).

В. Петров від початку був цінним співробітником у проводі МУРу та редакціях його видань, хоча й уникав будь-яких практичних справ, а здебільшого сипав ідеями. Перевагу старшого колеги у знаннях, ерудиції, досвіді, зрештою в літературному обдаруванні Шевельов завжди готовий був визнати: «...ми були товаришами долі і в цьому сенсі рівними. Ба, формально беручи, моя “посада” у МУРі була вища від його — я був заступником голови, він тільки членом правління. Розумово беручи, градацію треба було б перевернути. <...> Це була різниця поколінь і життєвого досвіду, з ними зв’язаного» (Шевельов, 2001, т. 2, с. 149).

Судячи зі спогадів, Ю. Шевельов до кінця життя (друга частина його книги датована груднем 1999 р.) був переконаний, що «подія 18 квітня [1949 р. — *Н. К.*] не була добровільним виїздом, а вивезенням» (Шевельов, 2001, т. 2, с. 151). Він подав докладне обґрунтування цього припущення, як і свої міркування, чому

в СРСР не знищили подвійного агента Петрова (Шевельов, 2001, т. 2, с. 152).

Ще один мемуарист, знайомий із В. Петровим тривалий час і достатньо близько, — Улас Самчук. У книзі «На коні вороному» своє знайомство «з одним добродієм, невеликого росту, округлого обличчя, в старомодних окулярах» (Самчук, 1990, с. 219), яке почалося у Кременчуці в серпні 1942 р., він подав яскраво й розлого, з виразними подробицями, які свідчать про особисту симпатію, хоча й знав на момент створення мемуарної книги всю подальшу історію про шпигуна. Те, що згадував Самчук, значною мірою збігається з враженнями інших його ровесників-емігрантів, які асоціювали В. Петрова з колом київських неокласиків і вже тому готові були бачити в ньому людину, достойну пошани: «І тут я пізнав, що це за людина той Петров. Великої читаності, енциклопедичної ерудитності, визначних талантів літературних і разом великої особистої культури, дисциплінованості та самоконтролю. <...> Це був інтелект не лишень розвинутий, але й вимуштруваний до повного підпорядкування своїй волі. А тому, що його інтелект належав все таки до “свобідних” і “незалежних”, у ньому розвинулося почуття вищості до всього, що є поза ним... <...> Він міг бути цинічним... Міг кпитися делікатними кпинами так, що його жертва могла сприймати це як комплімент. Він міг поставити свого співрозмовника в неприємне становище... <...> І робити це з виразом спокою, рівноваги й безпристрасності. <...> Почуття його вищості було таке самозрозуміле, що воно не вимагало зовнішньої демонстрації. А тому він зберігся за часу сталінських вівісекцій, дарма що він належав до покоління діячів, з яких не залишилося майже нікого. А коли я питаю, як це формально пощастило йому доконати такого дива, він відповів, що був час, коли він поставив себе цілковито поза існуюче життя. Яке він ненавидів і з яким не хотів мати нічого спільного. Він міг роками не мати контактів з оточенням, ні до кого не заходити на відвідини і нікого не приймати у себе. Нічого особистого, нічого інтимного. Лишень уряд, служба й виконання обов’язку» (Самчук, 1990, с. 221).

Розповідаючи про те їхнє перше знайомство, У. Самчук зазначав, що дивився на нового приятеля захопленими очима з огляду на його переваги старшого й освіченішого — ерудицію, знання, досвід, спосіб мислення: «А для мене він був неоцінним джерелом пізнання певних справ і явищ советської дійсності» (Самчук, 1990, с. 222). Подальше співробітництво з В. Петровим «і в Берліні, і в Мюнхені, і в різ-

них таборах втікачів Ді-Пі» Самчук назвав довгим і плідним, а його твори такими, що «увійдуть колись до історії нашої літератури» (Самчук, 1990, с. 234). Визнаючи, що цей особливий чоловік «усіх обдував», Самчук підкреслює, що Петров не зробив тим шкоди своїм товаришам-емігрантам: «...мій кременчуцький приятель Віктор Платонович, який зберігав це приятельство аж до кінця свого перебування на еміграції... був ніщо інше, як старанно закаптурений советський шпигун. Знаючи здібності нашого приятеля маскуватися, він міг легко вдавати “буржуазного націоналіста” і навіть водити за ніс німців... <...> Але знаючи його як українського письменника можна також допускати, що він водив за ніс не лишень німців, але й москалів. І одно тільки можна сказати з певністю, що Петров не міг би бути советським шпигуном, навіть коли б хотів, бо для цього тоді не було ніяких можливостей. <...> Я був найкращої про нього думки» (Самчук, 1990, с. 235).

У статтях провідного критика еміграції Володимира Державина (1899–1964) так само зустрічаємо «найкращу думку» про «численні, але мистецьки досконалі твори В. Домонтовича» (стаття «Три роки літературного життя на еміграції», 1948) (Державин, 2005, с. 343) і водночас деякі суперечливі наукові твердження. В. Державин відносив В. Петрова (Домонтовича) то до представників лівого мистецтва (полемізуючи зі статтями В. Бера та Ю. Шереха, до критичних виступів останнього постійно перебуваючи в опозиції) (див.: Державин, 2005, с. 21), то до нібито щойно народженої «нашої неокласичної сюжетної прози» (Державин, 2005, с. 344).

Представник середньої генерації повоєнних емігрантів Ігор Качуровський (1918–2013), претендуючи на місце «сьомого в лебединому гроні» українських неокласиків (Г. Гордасевич), підхопив від В. Державина ідею неокласицизму як головного напрямку української літератури у ХХ ст. Як відомо, І. Качуровський був несправедливим до багатьох старших колег-емігрантів, хоча мало або й зовсім не знав їх особисто. Винятково упередженим він був до Ю. Шевельова (Шереха) і навіть після його смерті повторював адресовані йому звинувачення за пунктами особистого рахунку — Шерехіяди (Качуровський, Шкурко, 2016, с. 446). Ставлення цього «ущипливого» (І. Дзюба) реципієнта до В. Петрова (Домонтовича) дещо кон'юктурне. У статтях різного періоду («Метрика Олександра Олеса», без дати; «Життя і творчість Юрія Клена», 1970-ті рр.) він не раз обізвав В. Петрова сикофантом (із грец. — «шпигун»,

«наклепник»), приставленим до сім'ї Зерових², зокрема й у підсумковій статті «Загальний огляд української літератури ХХ сторіччя» до видання книги «Променисті силуети» (Київ, 2008). Але й не раз вказував твори В. Домонтовича як написані блискуче зразки напряму парнасізму (чи неокласицизму) (замітка «Ще у справі Віктора Петрова», 1985; а також статті: «Український парнасізм», 1982; «Володимир Державин — теоретик неокласицизму», 1984) (Качуровський, 2018, с. 424; Качуровський, 2008, с. 212–227, 228–236). Для нього це був аргумент, котрий підтверджував його концепцію «формування українського неокласицизму, сказати б, під егідою французького парнасізму» («Загальний огляд української літератури ХХ сторіччя») (Качуровський, 2008, с. 702).

Обставини зникнення В. Петрова І. Качуровський згадував і в старості, називаючи давні події 1949 р. чутками, «шептаною версією» і т. п. (Качуровський, 2018, с. 422–425; Качуровський, Шкурко, 2016, с. 357). Він вважав цю історію важливим життєвим уроком для себе («Для мене особисто... доброю лекцією...»), бо вона, мовляв, навчила його не довіряти чуткам у мистецькому середовищі (та ще й такому специфічному, як українська еміграція повоєнної доби) та особливо обережно ставитися до політичних пристрастей, у які мимоволі втягуються митці (Качуровський, 2018, с. 425).

У спогадах інших емігрантів-літераторів — зокрема Григорія Костюка, Дмитра Нитченка — про В. Петрова та пов'язані з ним події є лише побіжні згадки без будь-яких характеристик. Можемо здогадуватися, що в кожного автора були різні мотиви промовчати: від небажання зачіпати те, що мало знане й не перевірене, до морального відмежування від чогось каламутного й небезпечного.

Роман Корогодський, аналізуючи епістолярій та мемуарні портрети В. Петрова, залишені його сучасниками, зробив досить прихильні висновки про нього: «Всі розмаїті мотиви [поведінки В. Петрова. — Н. К.] зводяться до єдиного — оттого клятого полону — “Неможливість жити вповні”. <...> Звідси всі, цілком усі, деформації, гримаси... <...> Зате Петрову вдалося *максимально розширити межі можливого*: зберегти неушкодженим В. Домонтовича на відміну від майже всіх полонених Українського

² Тобто використав поетичну формулу з вірша Михайла Ореста «Гість» (Авсбург, 1947; це помертвості видана І. Качуровським збірка М. Ореста «Пізнi вруна», 1965), з якого не раз по пам'яті цитував рядки: «...Тiнь нерозгаданого сикофанта / Страшила кожного в родинi власнiй...» (див., для прикладу, статтю «Творчiсть Михайла Ореста», 1992) (Качуровський, 2008, с. 487).

Відродження... <...> І, нарешті, зберегти своє людське обличчя, чоловічу гідність і творчий потенціал філософа, тонкого психолога, естета й вишуканого прозаїка» (Корогодський, с. 381–383; розрядка та курсив авторські. — Р. К.).

Діячі української діаспори з різних міркувань подавали образ колеги багатоліким і не до кінця зрозумілим, чимало й пліткували про те, чого не знав ніхто. Сам В. Петров у своїх статтях мурівського періоду, які ретельно вивчала С. Павличко (див. Павличко, 2002, с. 319–325), писав, що людина — істота, позбавлена однієї, раз і назавжди визначеної особистості або ідентичності — вони моделюються ситуацією. У цьому він значно випередив своїх співвітчизників, посиляючись на статті Едмунда Гусерля.

Образ-персонаж Віктор Петров зі спогадів його сучасників постає все-таки значно глибшим, багатограннішим (і неминуче суперечливим) порівняно з персонажем у тодішній еміграційній белетристиці — романі Василя Чапленка «Його таємниця» (1976), де В. Петров став прототипом головного героя Вадима Платоновича Петренка. Письменник показав його безнадійно заплутаним у тенетах радянських спецслужб жалюгідним сексотом і всупереч реальній правді фактів із життя прототипа привів у розв'язці до нібито неминучого самогубства. У замітці «Від автора» В. Чапленко вказав: «Тему цієї повісті підказало мені шпигунство Віктора Петрова. <...> А що я не міг психологічно відірватися від того, що В. Петров, шпигуючи, обертався серед нас, то я поєднав цю вигадку із справжніми спогадами про наше літературне та наукове життя на еміграції (таборовий період)» (Чапленко, 1976, с. 3–4). Це дало підстави І. Качуровському назвати повість В. Чапленка «напівдокументальною» («Ще у справі Віктора Петрова», 1985) (Качуровський, 2018, с. 423), хоча таке оксиморонне визначення позбавляє документальну літературу її питомого сенсу.

Ще більш очевидною є стереотипізація в сучасній белетристиці: у романі Олександра Ірванця «Харків 1938» (2017) персонажі з іменами реальних людей стають одверто карнавалізованими симулякрами. Серед них і київський учитель історії Віктор Петров (Віктор Петрович, а не Платонович), чия «безлику постать у сірєнькому піджачку, потертому на ліктях» його шеф із СБУ (спецслужба безпеки у фантастичній українській державі під назвою УР.С.Р.) полковник Юрій Михайлович Коцюба бачить як ідеального агента — сірого і невиразного.

Чи не варто сприймати це як доказ, що нефікційна проза здатна створювати більш переконливі образи, ніж белетристика? До останньої мусимо віднести й сучасну «художню біографію», оскільки вона вже давно втратила ознаки нефікційності, а в творах В. Домонтовича їх і не мала.

Висновки. Як бачимо, образ-імідж В. Петрова (Домонтовича) проявлює нинішнім читачам не так власну поведінку персонажа реальної культурної історії, як мотиви його реципієнтів. Це цілком очікуваний наслідок, виходячи із завдань будь-якого мемуариста, відмінних від авторських завдань белетриста: не «типізувати» образ реальної людини, а індивідуалізувати його, максимально наблизитися до прототипа. Результат значною мірою залежить від мистецького таланту мемуариста. Усі аналізовані в цій розвідці спогади належать літераторам (за винятком книги «Зі спогадів історика» Б. Крупницького), і тим очевидніша різниця між конкретними текстами: хтось із авторів-мемуаристів уміє і прагне зобразити інших людей (як У. Самчук, Ю. Шевельов, які змогли представити численних діячів повоєнної еміграції), а комусь це не вдається. Є й такі, які свідомо зосереджуються лише на власній особі або на характеристиках найближчого оточення — це автори мемуарних текстів, найбільше цінних саме «суб'єктивністю», інтровертністю тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Бойчук, Б. (2003). *Спомини в біографії*. Факт.
2. Бондаренко, К. (2016). *Віктор Петров-Домонтович: той, хто багато каламутить*. https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/08/blog-post_67.html
3. Гірняк, М. (2008). *Таємниця роздвоєного обличчя: Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича*. Літопис.
4. Грабович, Г. (2017, квітень). Уявімо собі на мить... *Критика*. <https://krytyka.com/ua/articles/cyavimo-sobi-na-myt>
5. Гуменна Д. (1990). *Дар Евдотії. Испит пам'яті. Кн. 2: Жар і крига*. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.
6. Державин, В. (2005). *Література і літературознавство (Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці)*. Плай; Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника.

7. Качуровський, І. (2008). *Променисті силуети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
8. Качуровський, І. (2018). *Спомини і постаті*. Кліо.
9. Качуровський, І., Шкурко, М. (2016). *Листування. 1994–2013*. Видавець ПП Лисенко М.М.
10. Корогодський, Р. (2004). Листи Віктора Петрова до Софії Зерової. У: *Корогодський, Р. Брама світла. Батьки* (с. 378–414). Гелікон.
11. Крупницький, Б. (2017). *Зі спогадів історика*. Київ: б. в.
12. Лавріненко, Ю., Шерех, Ю. (2000). *Листування 1945–1949*. Хроніка.
13. Луцький, Ю. (2004). *Роки сподівань і втрат: Щоденникові записи 1986–1999 років*. ВНТЛ-Класика.
14. Павличко, С. (2002). *Теорія літератури*. Вид-во Соломії Павличко «Основи».
15. Самчук, У. (1990). *На коні вороному. Спомини і враження*. Видання Товариства «Волинь».
16. Скопненко, О., Цимбалюк, Т. (уклад.), (2006). *Сучасний словник іншомовних слів*. Національна академія наук України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Довіра.
17. Чапленко, В. (1976). *Його таємниця. Повість із спогадами*. Нью-Йорк: б. в.
18. Шевельов, Ю. (Юрій Шерех) (2001). *Я — мене — мені... (і довкруги): спогади [у 2 т.]. Т. 1*. Харків; Нью-Йорк: вид. часопису «Березіль», вид-во М.П. Коць.
19. Шерех, Ю. (1998). *Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: в 3 т. Т. 3*. Фоліо.

REFERENCES

1. Boichuk, B. (2003). Spomyny v biohrafii [Memories in the Biography]. Fakt [in Ukrainian].
2. Bondarenko, K. (2016). Viktor Petrov-Domontovych: toi, khto bahato kalamutyt [Viktor Petrov-Domontovych: the one who confuses a lot] [in Ukrainian]. https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/08/blog-post_67.html
3. Chaplenko, V. (1976). Yoho taiemnytsia. Povist iz spohadamy [His Secret. A Story with Memories]. New York [in Ukrainian].
4. Derzhavyn, V. (2005). Literatura i literaturoznavstvo (Vybrani teoretychni ta literaturno-krytychni pratsi) [Literature and Literary Studies (Selected theoretical and literary-critical works)]. Plai; Prykarpatskyi nats. un-t im. Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].
5. Hirniak, M. (2008). Taiemnytsia rozdvoienoho oblychchia: Avtorska svidomist v intelektualnii prozi Viktora Petrova-Domontovycha [The Mystery of the Forked Face: Author's Consciousness in the Intellectual Prose of Viktor Petrov-Domontovych]. Litopys [in Ukrainian].
6. Hrabovych, H. (2017, April). *Uiavimo sobi na myt...* [Imagine for a Second] [in Ukrainian]. <https://krytyka.com/ua/articles/uyavimo-sobi-na-myt>
7. Humenna, D. (1990). *Dar Evdotei. Ispyt pamiaty. Vol. 2: Zhar i kryha*. [The Gift of Eudotheus. Memory test. Book 2: Heat and Ice]. Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka [in Ukrainian].
8. Kachurovskiy, I. (2008). *Promenyty silvety: leksii, dopovidi, staty, esei, rozvidky* [Radiant Silhouettes: lectures, reports, articles, essays, intelligence]. Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
9. Kachurovskiy, I. (2018). *Spomyny i postati* [Memories and Figures]. Klio [in Ukrainian].
10. Kachurovskiy, I., Shkurko, M. (2016). *Lystuvannia. 1994–2013* [Correspondence. 1994–2013]. Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
11. Korohodskiy, R. (2004). Lysty Viktora Petrova do Sofii Zerovoi [Viktor Petrov's Letters to Sofia Zerova]. In R. Korohodskiy, *Brama svitla. Batky*, pp. 378–414, Helikon [in Ukrainian].
12. Krupnytskyi, B. (2017). *Zi spohadiv istoryka* [From the Memoirs of a Historian]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Lavrinenko, Yu. & Sherekh, Yu. (2015). *Lystuvannia 1945–1949*. [Correspondence 1945–1949]. Khronika [in Ukrainian].
14. Lutsyy, Yu. (2004). *Roky spodivan i vtrat: Shchodennikovy zapysy 1986–1999 rokiv* [Years of Hope and Loss: Diary Entries 1986–1999]. Lviv: VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
15. Pavlychko, S. (2002). *Teoriia literatury* [Theory of Literature]. Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
16. Samchuk, U. (1990). *Na koni voronomu. Spomyny i vrazhennia* [On a Black Horse. Memories and Impressions]. Vydannia Tovarystva «Volyn» [in Ukrainian].
17. Skopnenko, O., Tymbaliuk, T. (ukl.), (2006). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv* [Modern Dictionary of Foreign Words]. Dovira [in Ukrainian].

18. Shevelov, Yu. (Yurii Sherekh) (2001). *Ya — mene — meni... (i dovkruchy): spohady [u 2 t.]* [I - me - me ... (and around): memories [in 2 vols.]. Vol.1, Kharkiv; New York: vyd. chasopysu «Berezil», Vyd-vo M. P. Kots [in Ukrainian].
19. Sherekh, Yu. (1998). *Porohy i zaporizhzhia. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii* [Thresholds and Zaporozhye. Literature. Art. Ideologies]. Try tomy, T. 3, Folio [in Ukrainian].

Nadiia Koloshuk,

Lesya Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)

ORCID ID 0000-0001-6656-2004

e-mail: nadiyakoloshuk@gmail.com

IMAGE OF VIKTOR PETROV (DOMONTOVYCH) IN MEMORIES AND CORRESPONDENCE OF HIS CONTEMPORARIES-EMIGRANTS

Literary Studies nowadays do not give the answer to the question, if it is possible to create a character of a man from the real life by the facilities of nonfiction narration, however, it is convincing and full-blooded in the reader's perception as an artistic image. The article attempts to form the image of the writer Viktor Petrov (Domontovych) among Ukrainian emigrants of the postwar wave through memories, letters, and essays. Other mechanisms of readers' perception of nonfiction genres give us opportunity to get the other result — the image of real Viktor Petrov. The author presents hermeneutic reading and comparison of texts of memoirs, letters, and essays, as well as later fictional texts that formed the image of Viktor Petrov.

The image of Viktor Petrov, formed in the memory of representatives of Ukrainian literary emigration and recorded in their memoirs and correspondence, is no less ambivalent, than images of characters in Viktor Domontovych's fiction. Contemporaries-emigrants saw their colleague differently and remembered him in different situations, however, it is significant that people, who in many respects disagree with moral assessments, hostile to others (as Ihor Kachurovsky, who always biased towards Yurii Sherek-Shevelov and even repeated stereotyped allegations against him after his death) were largely controversial in the estimation of Viktor Petrov. On the one hand, Viktor Petrov (Domontovych) deserved respect as a talented prose writer; on the other hand, Viktor Petrov was a mystery as a person. His collaboration with the Soviet special services did not cause unequivocal condemnation, since the circumstances of his "disappearance" from Munich in 1949 remained unclear. Most of those people who spoke about this event immediately after it, were treated to the disappeared man with compassion, because they suspected the "human beings"-brothers (Yuriy Lavrinenko) from the Soviet side. Image of Viktor Petrov mostly appears "split", as well as images of characters in the novels of Viktor Domontovych.

Key words: Viktor Petrov (Domontovych), nonfiction literature, image, memoirs, correspondence, real character, fictional character, moral assessment.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2021

Прийнято до друку 05.05.2021